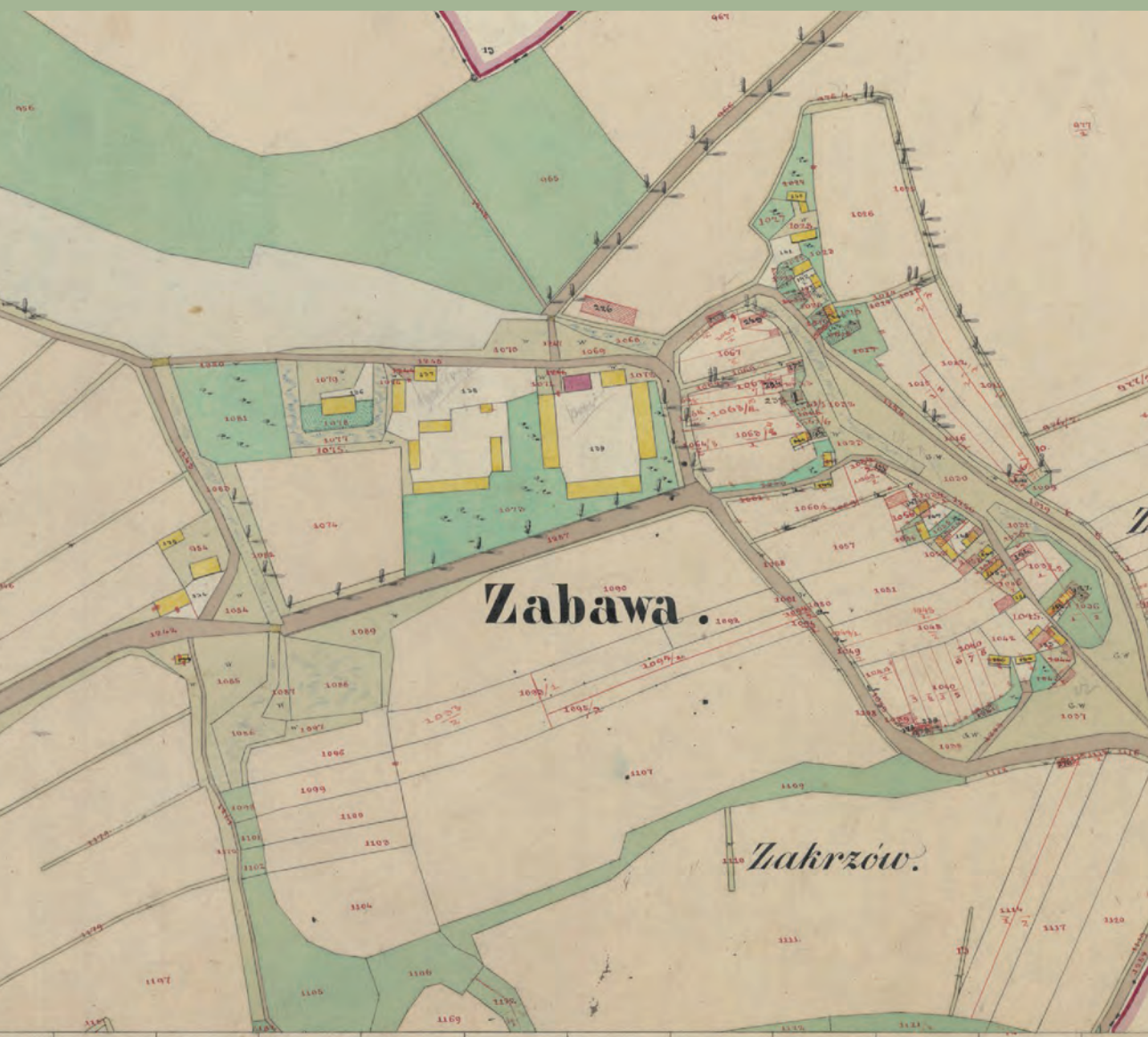

WIELKA WOJNA NAD DUNAJCEM

ZABAWA I OKOLICE

REDAKCJA: ZDZISŁAW NOGA

WIELKA WOJNA
NAD DUNAJCEM

ZABAWA I OKOLICE

WIELKA WOJNA NAD DUNAJCEM

ZABAWA I OKOLICE

R E D A K C J A
Z D Z I S Ł A W N O G A

Kraków–Zabawa 2022

© Copyright by Stowarzyszenie Inicjatyw Społecznych, Kulturalnych,
Edukacyjnych „Karolina”, 2022

Zdzisław Noga
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
📧 <https://orcid.org/0000-0003-0061-1808>
✉ zdzislaw.noga@up.krakow.pl

Recenzenci: dr hab. Tomasz Pudłocki, prof. UJ (część I),
ks. dr hab. Marek Kluz, prof. UPJPII w Krakowie (część II)

Opracowanie redakcyjne: Justyna Zdziennicka

Projekt okładki: Paweł Sepielak

Projekt zrealizowano przy wsparciu finansowym Województwa Małopolskiego

Na okładce oraz na wkładce zamieszczonej po stronie 20 wykorzystano mapę
katastralną Zabawy z 1847 roku z Archiwum Narodowego w Krakowie

ISBN 978-83-8138-844-3 (druk)
ISBN 978-83-8138-845-0 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381388450>

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl/akademicka.pl

Spis treści

ZDZISŁAW NOGA	
Wstęp.....	7
I. KONTEKSTY HISTORYCZNE	9
ZDZISŁAW NOGA	
Zabawa i okolice na dawnych mapach.	11
KONRAD MEUS	
Ziemia Tarnowska w czasie Wielkiej Wojny oraz w pierwszych tygodniach niepodległości (ze szczególnym uwzględnieniem wsi Zabawa). Dramat w trzech aktach	21
MATEUSZ DROZDOWSKI	
Działalność Naczelnego Komitetu Narodowego w powiecie brzeskim oraz dąbrowskim.....	37
KRZYSZTOF KŁOC	
Idea strzelecka i legionowa na ziemi brzeskiej.	61
TOMASZ WOŹNY	
Bez zwycięzców, bez pokonanych. Działania zbrojne nad dolnym Dunajcem 1914-1915.....	73
WACŁAW SZCZEPANIK	
Moskale nad Dunajcem (1914 rok)	119
HUBERT CHUDZIO	
Cmentarz wojenny nr 260 w Zabawie w świetle projektu „Inwentaryzacji grobow, kwater i cmentarzy wojennych w województwie małopolskim” w latach 2008-2018.....	135
II. KONTEKSTY TEOLOGICZNE	149
KS. JANUSZ KRÓLIKOWSKI	
Męczennicy wiary świadkami wolności. Elementy filozofii męczeństwa	151
KS. ŁUKASZ NIEPSUJ	
Rozwój kultu bł. Karoliny Kózkówny w ciągu 35 lat od beatyfikacji.....	171
Bibliografia.....	191
Notki o autorach.....	205
Indeks osobowy.....	209

ZDZISŁAW NOGA

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

 <https://orcid.org/0000-0003-0061-1808>

Zabawa i okolice na dawnych mapach

Integralną częścią dokumentacji historycznej dotyczącej wsi Zabawa są lekceważone często przez historyków źródła kartograficzne. Nie tylko pozwalają one na dokładną i jednoznaczną lokalizację znanych ze źródeł pisanych szczegółów topograficznych, zmian wprowadzonych w środowisku przyrodniczym przez człowieka czy toponomastyki, ale niekiedy dostarczają informacji oryginalnych, nieznanych z innych źródeł.

Położona w widłach Wisły i Dunajca wieś Zabawa była w okresie staropolskim własnością szlachecką, wciśniętą pomiędzy rozległe dobra Leliwitów Tarnowskich a włości biskupstwa krakowskiego zwane kluczem radłowskim. Trwałym śladem dawnej granicy z dobrami kościelnymi jest gotycki słup graniczny w Biskupicach Radłowskich, wzniesiony w 1450 r. pomiędzy tymi dobrami a ziemiami panów Zabawskich¹.

Przynależność administracyjna

Administracyjnie szlachecka wieś Zabawa wchodziła od czasów wczesnośredniowiecznych w skład kasztelanii wiślickiej, tuż przy jej południowej granicy z kasztelaną wojnicką. Miało to znaczenie w okresie rozbicia dzielnicowego, gdyż kasztelania wiślicka została częścią dzielniczy sandomierskiej, a kasztelania wojnicka – krakowskiej². Ta przynależność okazała się trwała także po zjednoczeniu państwa polskiego i ukształtowaniu się województw w XIV w. W tym czasie

¹ W. Grabski, *Słup graniczny z XV wieku w Biskupicach Radłowskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1956, t. 4, z. 4, s. 705-706.

² F. Sikora, *Dzieje osadnictwa i stosunków własnościowych (do 1550 roku)*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2008, s. 100-101.

znaczenie kasztelanii malało, ukształtował się bowiem system sądów ziemskich dla stanu szlacheckiego i podległych ich jurysdykcji okręgów, czyli powiatów sądowych. W województwie sandomierskim powstało dziewięć takich powiatów, w tym powiat tarnowski (do którego początkowo należała Zabawa) i pilzneński. Ten podział okazał się nietrwały i po przeprowadzonych reformach w drugiej połowie XV w. zlikwidowano powiat tarnowski, a jego obszar, w tym Zabawę, włączono do powiatu pilzneńskiego.

Obok powiatów sądowych istniały też powiaty skarbowe, czyli jednostki administracyjne utworzone do poboru podatków. Granice obu powiatów początkowo nie były identyczne, gdyż tarnowski powiat skarbowy przetrwał dłużej niż sądowy, aż do 1510 r. Następnie włączono go do pilzneńskiego powiatu skarbowego.

Ważną rolę w dawnym systemie administracyjnym odgrywali także starostowie. Urząd ten został wprowadzony za rządów czeskich w Polsce (przełom XIII/XIV w.) i był przedłużeniem ramienia władcy w terenie (jak dzisiejsi wojewodowie). Starostowie sprawowali funkcje policyjne na podległym im terenie, stanowili nadto jednoosobowy sąd grodzki, który sądził przestępców wszystkich stanów w zakresie tzw. czterech artykułów starościńskich (podpalenie, napad na dom, rabunek na drodze oraz gwałt na kobiecie), a szczególnie przestępców złapanych na gorącym uczynku. Powiat pilzneński (w tym Zabawa) podlegał od XV w. staroście rezydującemu w Nowym Mieście Korczynie. Ukształtowany ostatecznie u schyłku średniowiecza podział administracyjny przetrwał do rozbiorów³.

W ramach pierwszego rozbioru Austria pod berłem cesarzowej Marii Teresy z dynastii Habsburgów zagarnęła w 1772 r. południowe ziemie Rzeczypospolitej, które nazwano Królestwem Galicji i Lodomerii (z czasem utrwaliła się nazwa Galicja). Odwołując się w nazwie nowej prowincji do dawnych ruskich księstw Halicza i Włodzimierza, Austriacy uzasadniali w ten sposób swoje prawa do zrabowanych ziem, ponieważ Habsburgowie rościli takie pretensje jeszcze w XIII w.

Już w 1773 r. wprowadzono w Galicji nowy podział administracyjny – początkowo wyodrębniono sześć cyrkułów i 59 dystryktów. Zabawa znalazła się w cyrkułe wielickim i w dystrykcie bocheńskim (przy jego wschodniej granicy). Po likwidacji dystryktów w 1782 r. pozostała w cyrkułe wielickim. Dodatkowo w 1855 r. wprowadzono urzędy powiatowe, które wykonywały funkcje sądownicze. Taki urząd dla Zabawy mieścił się w Radłowie. Po odzyskaniu niepodległości Zabawa znalazła się w województwie krakowskim, w powiecie brzeskim, a po

³ Przebieg granic administracyjnych w drugiej połowie XVI w. zob.: *Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1: *Mapy*, Warszawa 1993, [on-line:] <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/6768/edition/5722/content?> – 18 XII 2022.

reformie samorządowej i przeprowadzonej w 1934 r. likwidacji gmin jednostkowych (zastąpiły je gromady) – w gminie zbiorowej Radłów⁴.

Przynależność administracyjną oraz właścicieli Zabawy i należącej do parafii wsi Wał-Ruda da się odtworzyć od początków tych miejscowości na podstawie najdawniejszych wzmianek w źródłach pisanych. Warto przypomnieć, że wieś Zabawa powstała za czasów biskupa krakowskiego Wisława z Kościelca herbu Zabawa. Wykroił on z należącego do biskupstwa terytorium późniejszego klucza radłowskiego kawał ziemi i podarował go swoim ubogim braciom, aby mogli się wzbożać. Ci zaś założyli na tym terenie wsie Zabawa i Zdrohec (wówczas Drohec). Wisław objął biskupstwo krakowskie w 1231 r., a zmarł w 1242 r. Wiele wskazuje na to, że akt darowizny miał miejsce w 1236 r. podczas pobytu biskupa w tej okolicy. Potem musiał minąć jakiś czas, zanim zdołano znaleźć kolonistów, założyć i zagospodarować wieś, która od samego swojego początku i przez wiele następnych pokoleń pozostawała w rękach szlacheckich krewnych wspomnianego biskupa. W XV w. dochodziło do sporów granicznych dziedziców Zabawy i Zdrochca. Kwestionowali oni przebieg granicy z dobrami klucza radłowskiego. Dlatego w 1450 r. z inicjatywy biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego dokonano rozgraniczenia w obecności licznych świadków reprezentujących obie strony. Wyznaczona wówczas granica wsi Zdrohec, Zabawa i Pawłów biegła od skraju Jadownik i od kopca narożnego usypanego w miejscu zwanym Wszarami, dalej przez pagórki do małego lasu poniżej mokradła zwanego Śmietaną i stamtąd do miejsca zwanego Grochowiskami, następnie wałem pod lasem do drogi z Zabawy, a za tą drogą przez strumień zwany Koprzywnicą, las zwany Kocurówką do rzeki Brzeźnicy i jej korytem do łąk zwanych Ostrowem, wreszcie do rzeki Wierzbkiej Strugi i do drogi z Radłowa do Opatowca. Przy tej drodze wzniesiono na granicy – z inicjatywy biskupa Oleśnickiego – wspomniany już słup graniczny.

W przywołanym dopiero co akcie rozgraniczenia odnotowano pierwsze wzmianki o nazwach topograficznych i punktach osadniczych, z których ukształtowała się późniejsza wieś Wał-Ruda. Wspomniano wał ziemny i kuźnicę żelaza, czyli właśnie rudę. Jej dzisiejszy przysiółek Śmietana to niegdyś mokradła, a następnie karczma zwana również wójtostwem. Karczma w 1753 r. spłonęła doszczętnie, po czym przynależące do niej grunty zostały wykupione przez biskupa Kajetana Sołtyka i na tym miejscu urządzono folwark, nadal nazywany Śmietaną⁵.

⁴ J. Hampel, *W czasach zaboru austriackiego 1772-1918*, [w:] *Radłów...*, s. 347; tenże, *Między wojnami światowymi 1918-1939*, [w:] *Radłów...*, s. 476-479; *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783. Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779-1783*, t. 3, cz. A, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2013, s. XXXVI-XLI.

⁵ F. Sikora, *Dzieje osadnictwa...*, s. 113-118; Z. Noga, *W okresie nowożytnym*, [w:] *Radłów...*, s. 297-298.

W świetle kartografii

O ile źródła pisane przynoszą, jak widać, dosyć dokładne informacje o dziejach Zabawy w okresie I Rzeczypospolitej, o tyle brak adekwatnej do nich dokumentacji kartograficznej. Przedrozbiorowa kartografia polska nie знаła bowiem dokładnych map i nie zdołała opracować wiarygodnego obrazu ziem polskich, z wyjątkiem nielicznych map dóbr ziemskich i planów niektórych miast. Wprawdzie w XVIII w. podjęto szereg inicjatyw kartograficznych, ale ich efektem były mapy o małej skali, a na żadnej z nich nie oznaczono wsi Zabawa⁶.

Wieś ta została pierwszy raz udokumentowana w źródłach kartograficznych dopiero na austriackiej wojskowej mapie topograficznej Galicji zwanej mapą Miega, od nazwiska jej twórcy, podpułkownika Friedricha von Miega, który nadzorował jej wykonanie, ale nie zdołał go dokończyć. Zmarł w Sieniawie w marcu 1782 r., zastąpił go kapitan Franz Waldau.

Mapa ta została wykonana tuż po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej, w latach 1779-1783, dla całej Galicji. Jest częścią wielkiego projektu kartograficznego, w ramach którego sporządzono w latach 1763-1787 na 3589 barwnych arkuszach o wymiarach 64,2 × 42,1 cm (24 × 16 cali wiedeńskich) zdjęcie całej monarchii habsburskiej w skali 1 : 28 800 (400 sążni wiedeńskich w terenie równa się na mapie 1 calowi wiedeńskiemu, który wynosi 2,64 cm), nazwane zdjęciem józefińskim od panującego wówczas w Austrii cesarza Józefa II. Wykonano je w nowoczesny sposób. W sezonie letnim 10 oficerów sztabowych Kwatermistrzostwa Generalnego (na terenach przygranicznych) oraz 16 oficerów pułkowych wykonywało pomiary w terenie za pomocą wstępnej trygonometrii, stolika, liniału i kompasu. Wojskowi kartografowie sporządzali też na miejscu oryginał mapy. W zimie, już w Wiedniu, wykonywano dwie zweryfikowane kopie – bardziej staranne niż oryginały, a w odróżnieniu od nich zawierające nadto tabele z nazwami miejscowości uwzględnionymi w danej sekcji na mapie. Mapa ta, przechowywana w Archiwum Nadwornej Rady Wojennej, a od 1801 r. w Archiwum Wojennym w Wiedniu (Kriegsarchiv), była objęta tajemnicą wojskową i udostępniano ją tylko za zgodą cesarza wyższym oficerom. Pokazano ją publicznie dopiero w 1873 r. podczas wystawy światowej w Wiedniu.

⁶ O dawnej kartografii polskiej zob.: K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963; J. Bzinkowska, *Od Sarmacji do Polonii. Studia nad początkami obrazu kartograficznego Polski*, Kraków 1994; H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] *Atlas historyczny Polski...*, s. 18-20; J. Wolski, *Kartografia topograficzna Bojkowszczyzny Zachodniej (1772-1939)*, [w:] *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 1, Warszawa 2016, s. 108-118.

Zdjęcie Galicji składa się z 413 sekcji, które zostały ostatnio opublikowane⁷. Integralną jego częścią są opisy sporządzone *in situ* tabelarycznie w sześciu opasyłych tomach zawierających następujące rubryki: nazwa miejscowości, numer sekcji, odległości od sąsiednich miejscowości (podany w godzinach czas przemarszu), solidne (czyli murowane) budowle oraz elementy środowiska naturalnego (wody, lasy, łąki i bagna, drogi i otaczające miejscowość góry). Wreszcie ostatnia rubryka (rzadko wypełniana) zawiera uwagi⁸.

Niezwykle ważne z wojskowego punktu widzenia są informacje o drogach⁹. Na mapie oznaczono je bardzo dokładnie, a w opisach znajdziemy czas przemarszu z miejscowości do sąsiednich osad¹⁰, informacje uzupełniające zaś zawarto w opisach stanowiących integralną część mapy. Przeważnie w opisie podawano informacje o rodzaju podłoża na poszczególnych odcinkach drogi i o jego stanie, a także o zdatności do użytku w różnych porach roku i w różnych warunkach pogodowych. Drogi w samej Zabawie i wychodzące z tej wsi określono jako całkiem dobre (*ziemlich gut*) z wyjątkiem drogi do Biskupic (Radłowskich), która przy karczmie (oznaczonej na mapie jako W:H: = *Wirtshaus*) była grząska. W opisie Rudy znajdujemy natomiast informację, że droga prowadząca z niej do Zabawy była grząska na skraju wsi, podobnie jak droga do Woli Radłowskiej. A przy Zdarcu (dziś przysiółek Zabawy) odnotowano, że drogi prowadzące z tej miejscowości do Rudy i do Wału były na niektórych odcinkach w złym stanie z tego powodu, że przechodziły przez grzęzawisko. Podobnie droga do Zdrochca była już przy tej wsi grząska. Grzaskie i w złym stanie były również drogi w osadzie Wał.

Z opisu dróg dowiadujemy się także o możliwości przemieszczania się różnymi środkami lokomocji (pieszo, konno, wozem lekkim, ciężkim). Na przykład przy sołectwie Śmietana czytamy, że lokalna droga „wojnicka” (tj. z Wojnicza), prowadząca od Jadownik przez las, była zabagniona aż do stojącego w lesie krzyża

⁷ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783. Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779-1783*, t. 1-15, red. Z. Budzyński i in., Kraków-Warszawa 2012-2022. Więcej informacji: <http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html> – 2 XI 2022. Wieś Zabawa znalazła się w tomie 3, sekcji 54. Mapa jest również dostępna w wersji on-line: <https://maps.arcanum.com/de/map/firstsurvey-galicja/?layers=144&bbox=2303442.4175412734%2C6464729.450613565%2C2329507.4441865184%2C6474255.415263605> – 2 XI 2022.

⁸ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783...*, t. 3, cz. A, s. XXXIII-XXXV.

⁹ Wszystkie poniższe informacje pochodzą z opisów Zabawy i sąsiednich miejscowości zamieszczonych w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej...*, t. 3, cz. A, s. 13-14.

¹⁰ Na przykład czas przemarszu z Zabawy do Biskupic Radłowskich określono na ½ godz., do Żabna na ¾ godz., tak jak do Konar. Z Rudy do Zabawy na ½ godz., a do Biskupic na całą godz. Z Wału do Rudy na kwadrans, a do Zabawy na ½ godziny. Ze Śmietany do Wału na ½ godz., do Rudy na ½ godz., a do Zabawy na ¾ godz. Ze Zdarca do Śmietany na ½ godz., podobnie do Rudy, a do Wału na ¼ godz.

(został on oznaczony na mapie). Od tego krzyża do Śmietany była zaś trudna do przebycia dla ciężkich wozów wojskowych z powodu piaszczystego podłoża. Podobnie oceniono cechy drogi lokalnej („wojnickiej”) ze Śmietany do Rudy. Jeszcze gorzej przedstawiała się droga wiejska, czyli niższej kategorii¹¹, przez osadę Wał „z powodu częstych grzęzawisk”. Mapa i opisy do niej zawierają informacje o głębocznicach (np. przy rozwidleniu drogi ze Zdrochca do Zdarcu i Zabawy), groblach, mostkach dyłowych, mostach na rzekach, o brodach i przeprawach promowych (np. przez Dunajec w Biskupicach Radłowskich i w Marcinkowicach).

Z opisów i z samej mapy wyłania się raczej pesymistyczny obraz stanu dróg w parafii Zabawa, wyłącznie gruntowych, zależnych od kaprysów pogody, opadów i pór roku, zwłaszcza na tak podmokłym terenie. Na ciągle zniszczenia najbardziej były narażone odcinki biegnące wzdłuż rzek i przy mokradłach. Po deszczach stawały się one przez jakiś czas nieprzejezdne. Opisy zawierają również charakterystykę lasów. Przy Zdarcu zanotowano, że tamtejszego lasu nie można przekroczyć z powodu znajdujących się w nim trzęsawisk. Z kolei las w Śmietanie, Rudzie i Wale był wysokopienny i gęsty, podszyty zaroślami – nie do przejścia. Łąki w tych miejscach były również bardzo zabagnione i nie do przejścia przez wojsko, w odróżnieniu od samej Zabawy, której łąki określono jako suche.

Ważne dla wojska było rozeznanie w sieci hydrograficznej, na co zwracano szczególną uwagę w opisach. Z obszaru parafii zabawskiej odnotowano tylko strumień w Zdarcu zwany Kisieliną (do czasu regulacji stosunków wodnych w końcu XIX w. – prawy dopływ Dunajca, potem prawy dopływ Wisły), jako szeroki na 6-8 kroków, o bagnistym dnie, którego nie można było przekroczyć bez mostów. Pozostałe cieki wodne nie miały z wojskowego punktu widzenia większego znaczenia. Inną kwestią był dostęp do wody pitnej. Dowiadujemy się, że tylko woda z oznaczonego na mapie dużego stawu w Zabawie nadawała się do picia, podczas gdy woda np. ze stawów w Rudzie była „bagienna” i nie polecano jej do spożycia ani dla ludzi, ani dla koni.

Spostrzegawczy czytelnik zauważy na mapie nie tylko elementy krajobrazu naturalnego – cieki wodne, lasy, łąki i tereny podmokłe, ale przede wszystkim dzieła rąk ludzkich – oznaczone barwą czerwoną budynki, w tym grubszą kreską dwory (np. dwór nad stawem w Zabawie otoczony fosą), ale także krzyże przydrożne (np. dwa w Zdrochcu), karczmy (W:H: – *Wirtshaus* – np. w Śmietanie i na końcu wsi Zabawa przy drodze do Rudy, a także przy drodze z tej wsi w kierunku

¹¹ Na mapie uwzględniono sześć kategorii dróg (ścieżka dla pieszych, ścieżka do jazdy konnej, droga wiejska, polna lub leśna, droga lokalna, droga krajowa, pocztowa i handlowa, droga bita), oznaczając je oddzielnymi symbolami. Zob. A. Janeczka, *Znaki i napisy objaśniające zdjęcia józefińskiego Galicji*, [w:] *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej...*, t. 3, cz. A, s. LXII.

Fot. 1. Fragment sekcji 54 tzw. mapy Miega

Źródło: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783. Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779-1783*, t. 3, cz. B, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2015, sekcja 54.

ku zachodnim, na skrzyżowaniu z drogą ze Zdrochca), cegielnie (Z:H – *Ziegelhaus* – np. w Zdrochcu), młyny (pięć młynów wodnych na Dunajcu w Biskupicach) i inne obiekty.

Wiarygodność tej mapy jest zazwyczaj przyjmowana bez wątpliwości, a skala błędu wydaje się rzeczywiście niewielka, na tym terenie sięga co najwyżej do ok. 200 m. Mapa ta, chociaż sporządzona już po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej, zawiera niektóre elementy krajobrazu naturalnego i kulturalnego niezmiennie od średniowiecza. Powstała bowiem jeszcze w okresie przedprzemysłowym, w którym zmiany w środowisku przyrodniczym i w zagospodarowaniu terenu zachodziły powoli, w odróżnieniu od gwałtownego przyspieszenia w okresie industrializacji – wówczas wiele dawnych elementów środowiska i śladów gospodarki ludzkiej bezpowrotnie zanikło. Stanowi ona arcydzieło także pod względem estetycznym.

W XIX w. sporządzano na potrzeby wojska kolejne zdjęcia Galicji. Dokumentują one aktualny stan kraju i zmiany, jakie zaszły od czasu poprzedniego zdjęcia, ale ich znaczenie i „uroda” są już mniejsze. Z lat 1861-1864 pochodzi zdjęcie (tzw. franciszkowskie) Galicji wykonane w tej samej skali. Widoczne są na nim zabudowania dworu i wsi w Zabawie, a także zmiany w sieci hydrograficznej, jakie nastąpiły od czasu pierwszego zdjęcia. Nie oznaczono jednak ani karczem, ani obiektów przemysłowych (cegielni)¹².

¹² Zdjęcie dostępne wyłącznie w wersji on-line: <https://maps.arcanum.com/de/map/second-survey-galicia/?bbox=2311129.616493687%2C6466353.20251099%2C2324162.129816309%2C6471116.1848360095&map-list=1&layers=11> – 2 XI 2022.

Fot. 2. Fragment tzw. zdjęcia franciszkowskiego Galicji z lat 1861-1864

Źródło: Archiwum Państwowe w Wiedniu, Oddział Kriegsarchiv, sygn. BIXa387.

Trzecie zdjęcie Galicji (tzw. franciszkowsko-józefińskie) z lat 1869-1887 zostało wykonane już w skali 1 : 25 000, ponieważ w 1876 r. wprowadzono w Galicji system metryczny¹³.

Jakościową zmianę przynosi dopiero mapa katastralna. Jej nazwa pochodzi od katastru, czyli szczegółowego opisu i pomiaru ziemi wykonanego po to, aby lepiej oszacować i skuteczniej ściągać podatki. Pomiary katastralne wykonano dla całej monarchii habsburskiej w XVIII w. Na terenie Galicji Austriacy przystąpili wkrótce po 1772 r. do rewizji podatków, które uznali za zbyt małe. Pierwsze próby, oparte na zeznaniach właścicieli ziemi o posiadanych nieruchomościach i ich wartości użytkowej, okazały się jednak nieudane, ponieważ szlacheccy właściciele masowo fałszowali swoje zeznania w obawie przed nadmiernym wzrostem podatków. Dlatego w 1785 r. wydano patent cesarski, w którym określono zasady pomiarów ziemi i obliczenia dochodów, co miało się odbywać komisyjnie z udziałem mężów zaufania poszczególnych dominiów (dworów), gmin i przedstawicieli władz państwowych. W wyniku prac tych komisji powstała w 1787 r. tzw. metryka józefińska, przechowywana we Lwowie i zawierająca ponad 7 tys. operatów, czyli opisów dóbr dworskich (dominialnych) i chłopskich (rustykałnych). W opisach

¹³ Zdjęcie dostępne wyłącznie w wersji on-line: <https://maps.arcanum.com/de/map/thirdsurvey25000/?bbox=2311134.850728213%2C6464205.034660692%2C2326288.491585749%2C6469737.164582833&map-list=1&layers=129> – 2 XI 2022.

tych uwzględniono poszczególne parcele, nadano im numery, opisano ich funkcje (rola, łąka, las) i oszacowano wysokość dochodów. Nie zahamowało to jednak dalszych reform podatkowych, których celem było wyciągnięcie jak najwyższych podatków. W ich efekcie powstał w latach 1819-1820 drugi kataster, tzw. metryka józefińska (nazwy metryk pochodzą od imion cesarzy austriackich). Miał on jednak charakter tymczasowy. Jednocześnie przygotowano grunt pod opracowanie katastru stałego, rozpoczynając od pokrycia kraju siecią triangulacyjną. Poszczególne punkty tej sieci oznaczono w terenie za pomocą wkopanych do gruntu metrowej długości betonowych słupów. Na ich górnej powierzchni znajdował się znak krzyża równoramienneho i litery K.V. (*Katastral-Vermessung*). Dla każdej gminy katastralnej sporządzono operat zawierający mapę, wykaz parcel, sposoby użytkowania gruntu, wykaz właścicieli oraz ich parcel, a także (osobno) wykaz parcel, których właściciele pozostawali nieznani¹⁴.

Warto się przyjrzeć mapie katastralnej Zabawy i okolicznych wsi, sporządzonej w 1847 r. przez geometrę Antona Pruschka i obecnie przechowywanej w Archiwum Narodowym w Krakowie. Jej atutem jest mała skala, zaledwie 1 : 2880 (1 cal na mapie jest równy 40 sążniom wiedeńskim w terenie), co oznacza, że zawarto na niej każdy, nawet najmniejszy szczegół¹⁵. Oznaczono każdą parcelę gruntową (z nadanym jej numerem), mającą odrębnego właściciela lub odrębną funkcję użytkową (pola uprawne, łąki, pastwiska, lasy, nieużytki), zabudowania z wyróżnieniem budulca (drewniane oznaczono barwą żółtą, murowane czerwoną), drogi (w tym polne), sieć hydrograficzną (rzeki, strugi, stawy, stawki, bagna, mokradła) i granice gmin katastralnych, a także nazwy własne miejscowości, przysiółków, lasów *etc.* Wiele elementów, np. rozłogi pól uprawnych, oddaje nie tylko stan rzeczywisty z połowy XIX w., ale także stan znacznie wcześniejszy, niekiedy sięgający początków osady i pierwotnych podziałów gruntów uprawianych w systemie dwu- i trójpolowym, podziałów na ziemię dworską i chłopską. Oznaczone na mapie granice poszczególnych parcel sięgały swoją genezą w głęboką przeszłość. Mapa katastralna miała kolosalne znaczenie dla lokalnych społeczności. Od czasu powstania była przez kolejne dekady (niekiedy jest nawet do dziś) podstawą do rozstrzygania sporów granicznych, służyła przy podziałach własności, dzierżawie czy wywłaszczeniu. Używano jej przy podejmowaniu decyzji o zagospodarowaniu terenu. Dodam od razu, że w latach późniejszych aktualizowano plany katastralne Zabawy¹⁶.

¹⁴ J. Stoksik, *Galicyski kataster gruntowy, jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa*, „Archeion” 1975, t. 63, s. 166-187.

¹⁵ Zob. dodatek na końcu książki.

¹⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/280/0/-/Kat gal II sp 55. Nie jest jeszcze dostępna on-line. Zachowane egzemplarze zob.: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/>

Poza planami katastralnymi i wymienionymi wojskowymi zdjęciami topograficznymi w drugiej połowie XIX w. powstawały także inne mapy, głównie wojskowe i w mniejszej skali¹⁷. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę sprawy kartograficzne powierzono powołanemu w 1919 r. Wojskowemu Instytutowi Geograficznemu, w którym opracowane własne mapy topograficzne Polski wykonywano przeważnie w skali 1 : 100 000¹⁸.

Podsumowując, trzeba podkreślić, że wieś Zabawa i najbliższa okolica nie wyróżniają się bogactwem źródeł kartograficznych. Ta drobna własność szlachecka była zarządzana osobiście przez właścicieli. Nie zaistniała zatem konieczność sporządzania jej inwentarzy czy map, jak w wypadku wielkiej własności przy oddawaniu dóbr ziemskich w dzierżawę lub w zarząd. Ustalone u schyłku średniowiecza granice wsi nie wywoływały już w późniejszym czasie większych kontrowersji, nie sporządzano zatem map rozgraniczeń. Dla dawnych mieszkańców i właścicieli Zabawy ten brak sporów granicznych czy procesów sądowych oznaczał względny spokój i był korzystny, chociaż z uszczerbkiem dla współczesnych historyków.

zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=0&_Zespol_id_zespolu=31472&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_sygnatura=&_Zespol_tytul=zabawa&_Zespol_data_od=&_Zespol_data_do= – 2 XI 2022. Więcej o planach katastralnych zob.: J. Stoksik, *Galicyjski kataster gruntowy – jego gromadzenie i opracowanie w Archiwum Państwowym w Krakowie*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 1995, t. 1, s. 46-57.

¹⁷ Zob. np. mapa z 1878 r. w skali 1 : 5 000, [on-line:] http://maps.mapywig.org/m/K.u.K._maps/series/075K/400dpi/ZONE_5_COL_XXIII_UJSCIE_SOLNE_1878_400dpi.jpg – 3 XI 2022.

¹⁸ Zob. *Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej*, [on-line:] <http://igrek.amzp.pl/> – 3 XI 2022.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Mapa katastralna Zabawy z 1847 roku

Pierwsza wojna światowa była nazywana najpierw Wielką Wojną. Przyniosła ona rzeczywiście wiele nieszczęść na nie-spotykaną dotąd skalę. Siała śmierć i zniszczenie w całej Europie, także w ziemi tarnowskiej, gdzie została bestialsko zamordowana Karolina Kózkówna. Warto o tym przypominać w szerszym kontekście.

W książce przedstawiono szczegółowo sytuację militarną, działania bojowe w okolicach Zabawy. Pokazano nadto szarą codzienność ludności, życie społeczne i gospodarcze, a także aktywne starania polskich patriotów, których efektem było odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku. Druga część książki została poświęcona problematyce męczeństwa z perspektywy teologicznej oraz rozwojowi kultu bł. Karoliny Kózkówny.

To ważna lektura dla regionalistów, dla miłośników swojej „małej ojczyzny”, dla nauczycieli, wychowawców i młodzieży szkolnej nie tylko z ziemi tarnowskiej, ale z całej Polski. Jest interesującym studium przypadku, opartym na oryginalnym materiale źródłowym wydobytym z archiwów polskich, austriackich, rosyjskich i ukraińskich. Zawiera wiele nowych ustaleń i nieznanych dotąd, a istotnych i godnych zainteresowania informacji.

Projekt zrealizowano
przy wsparciu finansowym
Województwa Małopolskiego

<https://akademicka.pl>

